

Др Данијела М. Поповић Николић

редовни професор

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за србистику

danijela.popovic.nikolic@filfak.ni.ac.rs

ORCID: 0000-0002-0977-7284

ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ ТУРСКОГ РАТА – ПОРОДИЧНА ПРЕПИСКА КАО ИЗВОР ЗА ДОПУНУ БИОГРАФИЈЕ ТИХОМИРА Р. ЋОРЂЕВИЋА*

Апстракт: Легат Тихомира Р. Ћорђевића и легат сестара Јанковић, као посебне библиотеке целине у Народној библиотеци Србије, значајни су и још увек недовољно проучени извори на основу којих се могу потврђивати стари и утврђивати нови подаци о животу и раду Тихомира Р. Ћорђевића. Од нарочите важности јесте изузетно обимна преписка, мањим делом и непотпуно обрађена, која броји преко шест хиљада писама и готово девет хиљада листова. Полазећи од резултата досадашњих истраживања овог корпуса, као и чињенице да је свако од њих доприносило селектовању и презентацији нових података од значаја за биографију Т. Р. Ћорђевића, али и прецизнијим представама о културној историји Србије последњих година 19. и прве половине 20. века, представимо резултате истраживања корпуса породичне преписке између чланова породице Ћорђевић (писма Радосава и Јелисавете Ћорђевић). Истраживачки корпус чини и друга рукописна грађа која се односи на живот породице Ћорђевић (*Сећања на браћу Драгиње Јанковић*, писма која припадају другим корпусима Легата Тихомира Ћорђевића у Народној библиотеци Србије итд.). Класичном опису архивске грађе (подаци о инвентарисању, систематизација унутар целина, локализација, темпорализација) прикључени су резултати аналитичког приступа темама, стилизацији, номинацији адресата и адресаната итд., са нарочитим освртима на податке који допуњују и/или коригују податке у досадашњим релевантним биографијама, нарочито оне који сведоче о сегментима приватног живота у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

* Истраживање је спроведено и као наставак рада на проучавању преписке Тихомира Р. Ћорђевића, чији су резултати представљени у: Д. Поповић Николић, *Твој брат који те љуби: преписка Тихомира Р. Ћорђевића и Владимира Р. Ћорђевића*, Алексинац и Поморавље у прошлости, ур. С. Рајић, Алексинац, 2021, 343–366. иста, *Служба племенитој науци – Фридрих Краус у писмима Тихомиру Р. Ћорђевићу*, Slawistyka. Folklorystyka 14 (2026), у штампи.

Кључне речи: писмо, биографија, Тихомир Р. Ђорђевић, приватни живот, историја.

Увод, дефинисање и опис корпуса

Усмерено ка писму као извору за проучавања у разним областима друштвено-хуманистичких наука, истраживање чији се резултати овим радом представљају аналитички је приступ неколиким аспектима грађе коју је чинила одабрана преписка Тихомира Р. Ђорђевића са члановима породице и између њих. Примарни циљ била је идентификација недо-вољно познатих (или непознатих) података из живота српског етнолога и чланова његове уже и шире породице, који би се могли сматрати допуном поузданим биографијама, попут оних које су саставиле Љубица и Даница Јанковић.¹ Истовремено, оно је било усмерено и ка материјалу којим се допуњују сазнања о улози преписке у проучавању приватног живота, као и могућностима које има као релевантан историјски извор. Расветљавање ширег социокултурног контекста у овом случају подразумевало је фокус ка приватном животу у породичним оквирима и његовом прожимању са јавним (образовање, путовања, лечење).

Проучавана кореспонденција део је архивског материјала Легата Тихомира Ђорђевића који је похрањен у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије. Истраживање је примарно обухватило грађу коју су чинила писма под сигнатурама ТЂ Р6264/218/1-11 (*Ђорђевић Радосав С. – писма и проповеди; писма упућена њему*) и ТЂ Р6264/216/1-37 (*Ђорђевић Јелисавета Р. – њена писма*), а допуњавано, према потребама, преписком под сигнатуром ТЂ Р6264/217. Оба примарна корпуса заведена су у каталогу преписке Тихомира Ђорђевића као садржај V кутије, у којој се налазе и писма осталих чланова породице. Према критеријумима подручја идентификације и контекста (података о имену ствараоца архивске грађе),² писма под сигнатуром ТЂ Р6264/218/1-11 одликује разноврсност

1 Lj. Janković, D. Janković, *Grada o životu i radu Tihomira R. Đorđevića*, Bilten Instituta za proučavanje folklor 3 (1955), 181–197; исте, *Библиографија радова Тихомира Р. Ђорђевића*, Споменица посвећена стогодишњици рођења Тихомира Ђорђевића, ур. В. М. Мићовић, Београд, 1971, 31–65.

2 Терминологија која се користи у опису архивске грађе прилагођена је оној која се користи у међународним стандардима архивистичког нормираног записа. Б. Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006, 208–213.

на нивоу података о наслову, датуму, обиму и носачу записа. Уједначеност је заступљенија према наслову грађе (адресат, домен првог ствараоца), будући да је реч о писмима која су Радосаву Ђорђевићу (адресант, други стваралац грађе) упутили Владимир Р. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/4, 5, 9), Тихомир Р. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/7, 8), Тодор Павић (ТЂ Р6264/218/3) и Мита С. Ђорђевић (ТЂ Р6264/218/6), док је писмо Тодора Ђ. Дидића (ТЂ Р6264/218/11) упућено *чича Јеленку* поводом сахране покојног оца Радосава. Сам Радосав Ђорђевић аутор је једног писма (ТЂ Р6264/218/10) и двеју бележака (беседа поводом празника Свете Параскеве и 27. Недеље по Духовима).

Према другим параметрима из подручја идентификације, грађа показује знатно виши степен неуједначености. Датуми којима се дефинише њено стварање крећу се у распону од 17. децембра 1888. до 7. јула 1889, најфреквентнијим у 1889. години. Време и место слања и примања неколико писама потврђују и поштански жигови (ТЂ Р6264/218/4, 5, 8). Обим појединачних писама фонда у ТЂ Р6264/218 био је највише до две стране, укупно 14 листова, док је у фонду ТЂ Р6264/216 било писама са више исписаних страница, укупно 52 листа. Такође је неуједначена основа по којој се одређују први и други стваралац грађе: за поједине јединице грађе она се утврђује на основу сачуваних коверата, а за друге према уводним и завршним формулама писама (обраћање и поздрав). Писма која су Радосаву Ђорђевићу упућивана издалека, из Београда и Ниша, адресирана су на алексиначког трговца Ристу Хаџи Трпковића и са подацима о адресанту (*Господару Ристи Хаџи Трпковићу трговцу за господина Радосава С. Ђорђевића свештеника, Алексинац, шаље Тих. Р. Ђорђевић фил. II год., 218/8; Господину Радосаву С. Ђорђевићу свештенику лужанском преко Г. Ристе Х. Трпковића трговца Алексинац, Од В. Ђорђевића, Уч. шк., 218/4*). Писма адресирана на њега лично, а која су слали *прота алексиначки Тодор Павић (Пароху лужанском јереју Радосаву Ђорђевићу, No. 657, ТЂ Р6264/218/3)* и брат Мита С. Ђорђевић³ из

3 Према генеалогiji Кашмераца може се видети да је реч о рођеном брату Радосава Ђорђевића. Поред њих двојице, Сима и Убавка Ђорђевић имали су три ћерке (Кадивку, Бону и Милку) и двојицу синова (Манојло и Јова). Сима је као штабс-капетан, па капетан, био начелник Алексиначко-ражањског среза, са седиштем у Алексинцу (*Календар са шематизмом Кнежевине Србије (=КШКС), 1854, 21; КШКС, 1855, 20*) и дугогодишњи председник сокобањске општине (Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Р. Ђорђевића, Philologia Mediana 9 (2017), 626*). Порекло Кашмераца одређивано је различитим хипотезама, а једна од

Сокобање (*Господину Радосаву С. Ђорђевићу свештенику лужанском, у Лужане*, 218/6), немају поштанске печате полазног и долазног места (као и његово писмо упућено из Лужана Мити Милићевићу 17. маја 1889. године, са траговима црвеног печатног воска),⁴ што је могућа пракса за преписку која се слала у оквиру службене преписке у цркви (писмо има интерну нумерацију, са траговима печатног воска) или, у другом случају, преко неког познаника.

У корпусу ТЂ Р6264/216/ 1-37 први и други стваралац грађе одређују се према уводним и завршним формулама писама, будући да у њему нема сачуваних коверата, самим тим ни званичних података о адресатима и адресантима, поштанским печатима са подацима о полазном и долазном месту и времену (осим за документ ТЂ Р6264/216/36-37). У свима је други стваралац/адресант/прималац Тихомир, а први ствараоци/адресати/пошиљаоци су Јелисавета Ђорђевић, његова мајка, ујак Алекса Јовановић и тетка Александра Богдановић⁵ (иако је та преписка у каталогу одређена као *Ђорђевић Јелисавета Р. – њена писма*). Подручје идентитета ове грађе ипак је јединствено зато што се у сваком од писама налазе она чији је аутор Јелисавета: приложена су писмима А. Јовановића и А. Богдановић. Изузев за телеграме које је Ј. Ђорђевић упутила сину, на којима су исписани подаци о времену и месту слања и пријема (13. 12, Прокупље, Алексинац; 4. фебруар 1902, Алексинац, Минхен),⁶ подаци о месту и времену поуздано се могу одређивати само према моменту настајања (не и слања и пријема), наведеним у сваком писму. Највише писама упућено је из Алексинца⁷ – четрнаест, а за њима

њих је да су пореклом из Трговишта (П. Јовановић, *Бања*, Алексиначко Поморавље, Бања, Голак: насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борислав Челиковић. Београд, 2013, 1-132).

- 4 На основу овог писма може се прецизније утврдити да је, иако се у писмима помиње терапија коју је без прегледа пацијента одредио, па изменио, нишки доктор Шнех, Ђорђевићев лекар ипак био и Димитрије М. Милићевић. У години настајања писма био је окружни физикус (државни лекар који је и надзорник за здравствене прилике одређене области) за Нишки округ (КШКС, 1889, 126).
- 5 Јелисаветина рођена сестра, супруга Јове Богдановића из Прокупља. Живела у Прокупљу и Врњачкој бањи.
- 6 С обзиром на време слања, текст телеграма (*Срдачно честитају мати Јелисавета, брат Благоје и остали*) могао би се односити на честитке поводом одбране докторске дисертације, коју је Ђорђевић одбранио 1902. године у Минхену.
- 7 Ђорђевићи су након смрти оца Радосава напустили кућу у Лужану и преселили се у Алексинац, у коме су као подстанари боравили неколико година. Период у коме се то могло десити односи се на време Ђорђевићевог повратка у Алексинац, запослења у

следи девет писама из Прокупља⁸, пет из Младеновца, четири из Београда, два из Врњачке и једно из Рибарске бање.

Оба фонда одликује преписка на обичној хартији за писма, доминантно белој, ређе на каро папиру.

Комуникација, уводне и завршне формуле учтивости

Иако су писма по себи монолошка форма, она у мањој или већој мери експлицитно сугеришу дијалог.⁹ Оба корпуса подразумевала су комуникацију између двеју особа, понекад са прецизно успостављеним низом питања, одговора, коментара појединих тема. У појединим примерима приметно је посредно присуство других, секундарних гласова који се доминантно појављују у формулама поздрављања, као они који упућују и они који примају поздраве. Најчешће је реч о пренетим поздравима чланова породице Ђорђевић, упућеним Тихомиру (и Владимиру), али и онима са којима је у тренутку писања у контакту (у истом граду, на истом послу, у истој кући и слично). Тако се писмо из 1896. године, писано у време његовог боравка у Београду, завршава колективном поздравом: *Прими срдечно поздравље од мене, г. и г. Шевићке, од зет Николини, од тетка Јулини и од тетка Кадивке и од многи други, поздрави ујаке и ујне с децом* (ТЂ Р6264/216/7). У завршним формулама поздрављања, поред чланова уже и шире породице, срећу се и Ђорђевићеви познаници и пријатељи: *Примите топло поздравље од мене, тече, тетке, и поздравите г. Крауса и г. и гђу Гартмајер и малу Иду од свију нас* (ТЂ Р6264/216/29). Након колективних, у писмима Ј. Ђорђевић веома често

суду (1891), па у алексиначкој гимназији 1892. године (Видети: Д. Јанковић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, Историјски архив Ниш, Varia, 31, к. п. 100, 7, пагинација у целини, 90; Д. Поповић Николић, *Прилози биографији и библиографији Тихомира Р. Ђорђевића*, 628).

- 8 Јелисавета Ђорђевић је често боравила у Прокупљу, у коме су до 1899. године њен зет и сестра Јова и Александра Богдановић имали кућу (видети писмо које су јој из Књажевца 1889. упутили сестрић Алекса и снаха Персида, ТЂ Р 6264/ 217/ 50). Касније се писмима сину јављала из Врњачке бање, у коју су се зет и сестра преселили, да би 1915. године тамо умрла и била сахрањена у породичној гробници Богдановића (видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 8; Н. Станојловић, В. Радисављевић, З. Стевановић, *Сећања на браћу Тихомира, Владимира и Борка*, Караџић 7 (2015), 122). Писма из Младеновца настајала су у периоду посета породици њене ћерке Драге Јанковић, а оно из Рибарске бање писано је у времену њеног боравка и лечења у овом месту.
- 9 С. Пековић, *Писмо, слово, посланица, епистола, епистографија*, Писмо. Зборник радова, ур. Р. Љушић, Београд, 2001, 19.

следе поздраву упућени непосредно адресату, најчешће у формама: *твоја љубећа те мати Јелисавета/Цаја*; *твоја љубећа и доброжелећа мати* (ТЂ Р6264/216/30, ТЂ Р6264/216/1, ТЂ Р6264/216/19), *јесам ваша љубећа вас и свако вам добро желећа мати* (ТЂ Р6264/216/ 29). Сличан је поступак карактеристичан и за писма осталих адресаната. Тихомир 1889. године завршава писмо родитељима овако: *Здрав сам и искрено поздрављам Драгу, Борка и Јову, а и ви примите најискренији поздрав од вашег свагда захвалног сина који вам руке љуби* (ТЂ Р6264/218/8).

Комуникативни канал који покреће више учесника био је остварив захваљујући пракси слања више писама различитих адресаната одједном (видети писмо ТЂ Р6264/216/1). У таквим примерима текстови писама надовезивали су се физички (на истим листовима различити аутори) и тематски (нпр. унисони ставови А. Јовановића и Ј. Ђорђевић о непромишљеним поступцима В. Ђорђевића, у писму ТЂ Р6264/216/1), док је било примера заједничког слања различитих и физички одвојених писама (в. ТЂ Р6264/216/20). На ово је могла утицати штедња, онако како је утицала на праксу коришћења већ употребљеног писаћег материјала (ТЂ Р6264/216/29).

Уводне формуле у појединим писмима формализоване су иако је реч о комуникацији између најближих чланова породице. Браћа Ђорђевић обраћају се *поштованим родитељима* (ТЂ Р6264/218/7), Тихомир пише и *поштовани попе* (ТЂ Р6264/218/8), *Любезни брате Радосаве* отвара писмо ТЂ Р6264/218/6, а затвара га потпис *Ваш брат Мита. С. Ђорђевић*,¹⁰ иако је реч о писму упућеном рођеном брату. Мање су формална уводна обраћања у писмима Ј. Ђорђевић, што би се свакако могло објаснити и чињеницом да се обраћа својим синовима/сину, који јесу њена деца, без обзира на њихове године и друштвени статус. Када је писмо упућено обојици синова, оно почиње са *Драга моја дечице*. Када се обраћа једном од њих, обично алтернирају сродство и номинација (*сине/Тико*), док је облик који сутерише емотивну ангажованост удвојен (*драги и мили*). Пословно писмо које је Т. Павић упутио свештенику Ђорђевићу, један од примера *сувопарног пословног обраћања*,¹¹ показује присуство појединих елемената старијег језичког слоја (нпр. у обраћању: *честнеј-*

10 Ово писмо пример је делимично задржане графици славеносербског језика, употребљене у писању доминантно народног језика: употреба слова *ја*, *ю* (*љубезни, маия, являм*).

11 С. Пековић, *нав. дело*, 18.

ши јереју, 218/ 3), што је разумљиво ако се има у виду његова службена употреба приликом богослужења .

Иако је адресат одсутан у времену „говора” адресанта, његово се казивање региструје захваљујући повременим реферисањем на написано у претходним писмима (нпр. *Из писма твога видим да тражиш савета од мене што се тиче твога доласка у Алексинац или за останак тамо*, ТЂ Р6264/216/10). Овакав поступак приметан је у писмима Ј. Ђорђевић и онда када реферише на садржаје комуникације са другима (нпр. када прекорева Тихомира што сестри није пренео информацију о њеним „трговинским” активностима).

Писмо као историјски документ и скица приватног живота у оквирима заједнице

Шири друштвени контекст у коме је настајала анализирана грађа омеђен је двама историјским догађајима – српско-турским ратовима и Првим балканским ратом. Непосредно погођена дешавањима у сукобу српског народа са Османским царством, али и изменама на нивоу државног система (измене статуса од нахија до срезова),¹² алексиначка област слободу је платила бројним одрицањима и проблемима на индивидуалном и колективном плану. У одговору на питање Начелства Округа нишког о могућностима да алексиначка општина подигне зграду интерната за потребе ученика Учитељске школе у Алексинцу сажета је представа контекста у коме се разматрају социо-културне релације и њихови утицаји на приватно: *На жалост прилике кроз које је Алексинац прошао за последњих тридесет година такве су да су у грађана алексиначких, сем љубави према Отаџбини и њеном напретку, све остало упропастиле. [...] Па и поред жалоснога стања у коме се Алексинац налази и поред већ принесених жртава Општина је вољна да и данас покаже добру вољу. [...] Немогућност да општина подигне и зграде не треба другојаче тумачити, већ као немогућност јер од српско-турског рата до данас Алексинац је поднео силне жртве и то све за отаџбину. Напредак Србије уназадио је Алексинац, железница га је мимоишла, трговина дуваном му је одузета, одузет му је округ, пао је у немилост на највишем месту. То га је све сурвавало, док га је сурвало и упропастило, задужило и онаказило, фир-*

12 Видети: З. Стевановић, М. Петровић, *Алексинац и околина у државној административно-територијалној организацији између 1833. и 1945. године*, Пешчаник 19 (2020), 89-99.

ме су падале, људи су осиромашивали, некадашњи трговци постали су пандури, фамулузи, контролори и служитељи најразличитије врсте.¹³

Друштвене слојеве угрожавало је сиромаштво, на различитим нивоима другачије манифестовано. О таквим приликама унутар породице Ђорђевић, али и шире, сведоче редови у рукопису Д. Јанковић: *Јадни наши родитељи! Колико су морали за нас да раде. Попа је узимао њиве под аренду па је дуван садио; кад трговци откупе скалупљен дуван, онда попа узме новац на гомилу. То је употребљавао да се оденемо, и дугови који су у току године направљени да се одуже. Сељаци су били пука сиротиња, јер је Морава попаљена за време рата, и свет се из збег вратио на згаришта: ни плотова није било. Свет није имао да плаћа Попи за чинодејствовања: све је ишло на вересију која никад није наплаћена.*¹⁴

У овом контексту могуће је ближе сагледати и догађаје на које се реферише у најранијим писмима (ТЂ Р6264/218/4, 7, 8, 10, 11). Садржај писама из овог корпуса доминантно је усмерен на породичне прилике Ђорђевића у двема последњим годинама живота свештеника Радосава.¹⁵ Најзаступљенија је тема његове болести. О њој непосредно пишу синови Владимир и Тихомир, а посредно он сам, молећи окружног лекара Миљевића да му изда потврду која би регулисала његове обавезе у парохији и омогућила одсуство због лечења. Овоме се садржају, пописом материје као коначног у живљењу и сведока краја,¹⁶ прикључује и писмо сокобањског трговца Тодора Ђ. Дидића упућено чича Јеленку, у коме је пописана роба купљена за Радосављево сахрану. На основу података из писама његових синова, закључује се да је на ову тему преписку са браћом водила њихова сестра Драга (оба брата помињу да од ње сазнају да се отац разболео и какав је ток болести). Поменути подаци из њеног рукописа (спаљена кућа, неусловно ново станиште, нередовни свештенички приходи, школовање деце ван места боравка – у Прокупљу, Алексинцу,

13 *Алексинац и околина*, прир. Б. Перуничић, Београд, 1978, 1578-1579.

14 Д. Јанковић, *нав. дело*, 4-5, пагинација у целини, 87-88.

15 Лужански парох Р. С. Ђорђевић преминуо је 1889. године у Сокобањи, тада Алексиначка бања (видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 5-6; Н. Станојловић, В. Радисављевић, З. Стевановић, *нав. дело*, 125). У *Календару са шематизмом Књажевства Србије* био је пописан као лужански парох од 1876. до 1890. године. Пре њега на том месту био је Василије Стојановић, а заменио га Пантелија Панчић (видети: КШКС, 1876, 125; 1890, 99).

16 *Шамије црне и мораве, мараме велике и мале* (ТЂ Р6264/218/11).

Нишу и Београду)¹⁷ значајно допуњују контекст на који се у писмима сасвим редуковано реферише (отац је болестан, потенцијално путовање због лечења, терапија, новац за лечење и слично). У писмима о томе има посредних сведочења: након вести о очевој слабости, браћа инсистирају да се неодложно оде лекару (Београд и Ниш), уз напомене о износу који је потребан и савету да се новац позајми *јер је здравље нешто најпрече*¹⁸ и *ми ћемо оскудевати у свему, само нека је он здрав*.¹⁹ Текст једног писма сведочи о суптилној сугестији – отац би био здрав да се раније бринуло о здрављу и ишло лекару. Чињеница да отац Радосав примењује терапију капљицама, касније и другим препаратима, које је саветовао лекар који га није прегледао, може се сагледавати управо у овим оквирима.

Непосредније о имовном стању сведочи скромност у потребама, о којима Тихомир и Владимир пишу родитељима (нпр. траже јефтинији начин да се обезбеди одећа, преправљају стару и друго). Нова одећа се тражи једино за празнике: *Ако вам је могуће, пошљите ми да купим једне панталоне за Ускрс. Капут сам жути давао инајдеру те га је искрпιο, па ми не треба други, а најпосле говори се да ће нам повисити благодејање, па ако то буде купићу сам*.²⁰

Преписка чува и остала посредна и непосредна сведочења о приликама у којима је живела породица Ђорђевић. На недостатак одговарајућих материјалних средстава нарочито указују осврти на проблеме у финансирању школовања (добивање и задржавање стипендије, државно или приватно школство, тражење скромнијих могућности за одевање и исхрану деце и слично). Ратна дејства, избеглиштво и сиромаштво утицали су и на њихово образовање. Иако су околности подразумевале одвојеност од куће, становање у неодговарајућим условима, обављање тешких послова и слично, озбиљније проблеме у школовању имао је једино Владимир. Завршивши четири разреда гимназије у Алексинцу, отишао је у Београд како би наставио школовање. Због лошег успеха, међутим, упркос очевом гневу²¹ и противљењу ујака Алексе Јовановића,²²

17 Д. Јанковић, *нав. дело*, 7.

18 ТЂ Р66264/218/7.

19 ТЂ Р6264/218/8.

20 *Исто*.

21 Видети: Д. Јанковић, *нав. дело*, 2.

22 Иако је Владимирово оправдање за неуспех у београдској гимназији било то што није имао мира због обавеза према ујаковој деци, Алекса Јовановић је сматрао да је узрок неуспеху лењост. Очигледно строгом и принципијелном ујаку није била

код кога је становао, напустио је гимназију и уписао Учитељску школу у Нишу. Преписка сведочи о томе да ни у новој средини проблеми нису нестали: Тихомир 1889. године пише родитељима о намери да поштено *изрезили* брата због односа према учењу који га је довео у опасност да изгуби олакшице у школовању: *Зар и тамо не иде, зар и (у) Учитељској школи не може да се одржи благодејање. Па и тај Влајић није ваљда звер.*²³

Након смрти Р. Ђорђевића проблема је било и више, тим пре што других финансијских прилива није било до запослења браће Ђорђевић, будући да њихова мајка није имала права на удовичке приходе. У писмима је често истицана тешка позиција у којој се налазио Тихомир, најстарији син, принуђен да замени оца. У литератури идентификован процес патернализације и његових импликација на емотивну сферу у породици и дистрибуцију улога у њој,²⁴ запажа се и у релацијама између чланова породице Ђорђевић. Већ у писму из 1893. године А. Јовановић изразио је забринутост због Владимирове неозбиљности у избору каријере и жаљење због чињенице да се тиме додатно отежава Тихомиру, који мора да брине о свему (ТЂ Р6264/216/1).²⁵

драга Владимирова недовољна посвећеност школским обавезама. Њихов однос, како показују и други извори, ни касније није био приснији.

Алекса Јовановић је био рођени брат мајке браће Ђорђевић (рођен у Ђуприји 1846). Угледни правник, судија општинских судова у Смедереву и Крушевцу (КШКС, 1879, 27; 1880, 28; 1881, 133), председник суда у Нишу, Касационог и Апелационог (КШКС, 1882, 38). Након оставке Владана Ђорђевића и пада владе, Јовановић је прихватио функцију председника владе Краљевине Србије, у којој је уједно био и министар иностраних послова од 1900. до 1901. године. Отац Милорада, Ивана и Немање (сва тројица била су учесници Великог рата, видети: Аноним, *Београдске новине*, бр. 270, 11. новембра 1916, 6) преминуо је 1920. године од последица саобраћајног удеса, који је изазвала брза и неодговорна вожња аутомобилом, у коме је седео Милутин Јанковић, инжењерски пуковник српске војске из Београда (*Политика*, бр. 5.731, 6. април 1924, 6; Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, *Два века модерне српске дипломатије*, Београд, 2015, 391).

- 23 ТЂ Р 6264/218/8. Милоје Влајић је био професор и први управитељ Учитељске школе у Нишу (1881-1889) и 1888. члан Просветног савета (КШКС, 1881, 50; 1888, 43). Предавао је географију, биологију, историју педагогије, психологију с логиком (КШКС, 1889, 49). Од 1890. професор је Учитељске школе у Београду, у којој је предавао историју педагогије, школски рад, (КШКС, 1890, 56), психологију са логиком, географију и српску историју (КШКС, 1891, 51).

- 24 А. Столић, *Осврт на емотивни свет појединца у преписци из друге половине 19. века*, Писмо, 182.

- 25 Ујак А. Јовановић и сам је био, по свему судећи, у прилици да на разне начине помаже породици своје сестре (и за живота њеног мужа). О томе као да нарочито сведочи његов коментар поводом сестрићевих обавеза: *Доиста, као да си у свему судбине*

У материјалној нестабилности породице Ђорђевић могу се тражити објашњења за честе осврте Ј. Ђорђевић на приходе, расходе и финансијске износе за свакодневне потрошштине. Осим што се обраћа синовима за новац (најчешће тражећи за пут), она у писмима додатним информацијама (повод, сума) прати готово сваки издатак.

Садржина писама сведочи непосредно о бризи за школовање деце, њиховом запослењу, али и друштвеном статусу најближих сродника (браће Јовановић и зета Станислава Јанковића). Будући да је највећи број писама настајао у периоду у коме је Т. Ђорђевић завршавао студије у Београду, касније и докторат у Минхену, логично је што је једна од фреквентнијих тема мајчиних писама био његов евентуални повратак и запослење у Алексинцу. Писала је о предностима боравка у познатом месту и о настојањима његових колега да утичу на повратак (разговор Симе Шевића, породичног пријатеља, са министром просвете и преношење мајчине жеље да Тихомир добије посао у Алексинцу). Њен став, на појединим местима релативизован препуштањем одлуке сину, најнепосредније је исказан у писму које је садржало одговор на вест о његовом поновном алексиначком *намештењу* 1898. године: *Писмо твоје јако ме је обрадовало јер ми јављаш да се враћаш овде у Уч. школу на своје старо место. Ја сам се врло обрадовала, како ја тако и Јова, и сви остали који ти добра желе. Честитам ти сине твој стари положај, нека си жив и здрав па ће бити и боље.*²⁶

Приватна сфера кореспонденције, нарочито оне из писама Ј. Ђорђевић, показује изразиту потребу да чланови породице остану у редовном контакту. Чести су осврти на посете члановима породице, на њихово здравствено стање (писма о Драги и њеним ћеркама Љубици и Даници Јанковић), приметна су распитивања о условима у којима живе, инсистирања да се посећују о празницима, славама и именданима, да се не заборављају честитке и даровања тим поводом. Не изостају ни вести о важнијим догађајима из живота даљих сродника (вест о смрти кумчета, просидба и женидба рођака из Сокобање). Немогуће је оставити по страни васпитно деловање Ј. Ђорђевић на синове и инсистирање на

свог најстаријег ујака (ТГЈ Р6264/216/1). Није благонаклоно гледао на Владимирову несистематичност, самовољу и недовољну посвећеност учењу, па је између њих двојице долазило до несугласица, док је, очигледно, високо ценио Тихомирову посвећеност, вредноћу, пожртвованост и скромност, налазећи у њему саговорника за теме из области науке (*исто*).

26 ТГЈ Р6264/216/18.

поштовању родбинских веза и, у том контексту, јачање емотивне сфере као последице. Тиме се могу тумачити нпр. извештаји о сусретима са унукама Даницом и Љубицом, подсећање на куповину дарова сестричинама, савети Тихомиру да се извини ујаку и брату јер је заборавио да им нешто честита.

Осврти на свакодневицу у овим писмима омогућавају значајан увид у макар уже сегменте приватног живота онога времена, од културе становања, исхране, путовања, лечења, до организације слободног времена.

Од досељења из Тимока у алексиначки крај породица Ђорђевић је живела у Лужану, где су поседовали кућу.²⁷ Да су на том простору боравили и у периоду школовања браће сведочи писмо у коме Владимир из Ниша пише родитељима и најављује да ће му Борко, млађи брат, доћи у посету, а пре тога свратити у село да види да ли родитељи имају нешто да поруче или пошаљу. Иако се у овој кореспонденцији експлицитно не помиње време пресељења у Алексинац и решавање стамбеног питања у њему, повремени осврти на питање кирије, селидбе, остајања у кући Ристиној (вероватно је реч о трговцу Хаџи Трпковићу) сведоче о њиховом подстанарском статусу.²⁸

Сасвим сведене коментаре о исхрани запажају се у деловима писама у којима Ј. Ђорђевић говори о пансионској храни (*кост*) у Рибарској бањи, када критикује сина што у свој кост није укључио и вино (скуп је, али не треба толико да се одриче), када саветује да у њеном одсуству уплати *кост* и не брине за исхрану. О домаћој храни говори саветујући му, док проводи дуже време у гостима код сестре, да пије расол и пренесе Јови да одржава уредном кацу са киселим купусом, те да склони од мрза осталу зимницу. О тегли слатког од јагода, коју му у знак поздрава шаље Љ. Шевић, она пише (врло је необично) више с негодовањем јер није на време обавештена да ће познаник кренути за Београд, него што изражава захвалност за очито добру намеру жене која је годинама у Београду (након пресељења из Алексинца и Параћина) била пријатељ њене деце.

27 Архивску грађу Легата Тихомира Ђорђевића и Легата сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије чине и фотографије. Поједине, које је направио В. Ђорђевић, представљају просторе на којима су обитавали, између осталог и фотографија куће у Лужану, баште и куће у улици Принца Евгенија у Београду.

28 ТЂ Р6264/216/16, 17.

Књига је, према подацима из писама, у руке Радосава и Јелисавете долазила захваљујући њиховој деци (Тихомир шаље оцу приповетке Јанка Веселиновића, мајци своју књигу). Приметно је и интересовање за штампу (мајка моли сина да у њеном одуству чува *њихове* и Шевићеве новине),²⁹ иако се реферисање о рецепијентском искуству своди једино на пријем и преношење информације, без елемената афективног, какво постоји, макар формално, у сегменту о читању синовљеве књиге.³⁰ Из новина се сазнаје о друштвеном, политичком и културном, али и о приватном: тако се преносе информације о премештају Димитрија Јовановића³¹ у Трећу београдску гимназију, као и коментар пошиљаоца: његова сестра истиче да је све добро док су премештања унутар престонице, далеко од унутрашњости. Новине (*званичне*) су извор за потврду информације о указу којим се њен син, на њену, али и на радост осталих Алексинчана, враћа на стари посао. Оне су у овом случају канал којим се глас дистрибуира дисперзивно, на чланове заједнице о чијој се реакцији реферише.³²

Друштвени контекст у коме су се остваривали ритуали поводом верских празника, у сакралним објектима и ван њих, на примеру породице Ђорђевић осветљава једно од мајчиних подсећања на сакрално и поступке које треба спровести у складу с тим. У писму од 24. новембра 1898. године, упућеном Тихомиру, она саветује: [...] *26-тог је Свети Алимпије, нека те Јова пробуди раније на отиди у цркву те упали свећу празнику, и подари просијакe. Јова нека запали кандило па нека га намести у моју собу на фуруну јер је онде сигурно. Ти отиди на славу теча Ристи Милојковићу, и у болницу економу.*³³

29 Будући да је С. Шевић био инжењер, могуће је да она под тим подразумевала *Српски технички лист*. Пошто је писала 1900. године, израз *наше новине* несумњиво се односио на фолклористички часопис *Караџић*, који је у Алексинцу покренуо и уређивао Т. Р. Ђорђевић (Д. Поповић Николић, *Караџић Тихомира Р. Ђорђевића: отварање видика и постављање темеља*, Караџић: лист за српски народни живот, обичаје и предање, ур. А. Никезић, Д. Поповић Николић, Алексинац, 2018, 1).

30 ТЂ Р6264/216/8.

31 Д. Јовановић је био рођени брат Јелисавете Ђорђевић и Алексе Јовановића. Историчар и књижевник, Јовановић је био дугогодишњи професор опште историје, српске историје и географије у Крушевачкој и Крагујевачкој гимназији (КШКС 1880, 42; 1881, 133). Нешто касније постао је директор Крушевачке гимназије (КШКС 1890, 47; КШКС 1891, 47), професор и директор Друге и Треће београдске гимназије (КШКС 1896, 40; 1897, 2).

32 ТЂ Р6264/216/18.

33 Писмо је без сигнатуре и број се може одредити по аналогiji будући да следи за писмом ТЂ Р6264/216/19 и претходи писму ТЂ Р6264/216/21, уклапајући се у низ и

Индивидуално доживљавање светог времена повезано са прецизним информацијама о традиционалном ритуалном понашању (свећа, кандило) сведочи о прожимању приватног и јавног, не само када су у питању простори (храм, болница, своја и туђа кућа) и ритуали (празник, слава), већ и онда када је у питању активно повезивање са заједницом (даривање просјака). На ритуале у јавној сфери реферише се поводом сабора на дан Светог Ћирила у Врњачкој бањи. Поред сакралног простора (*пред црквом*), маркирани су и учесници, издвојени по месту боравка (*силан је свет подолазио из Крушевца, Трстеника и Ваљева, о сељацима да не говорим*),³⁴ без описа активности колективних и појединачних, без осврта на лично учествовање.

О лечењу као активној теми у преписци, нарочито у оној која се тичала оца Радосава, већ је напоменуто у контексту сиромаштва, које је могло утицати на изостанак лечења, неодлажење лекару и ризиковања са јефтинијим приступом (терапија по савету лекара који суди према усмено пренетим симптомима, не по стварном увиду у здравље пацијента). За разлику од супруга, на основу садржаја који нуди преписка, може се закључити да је Јелисавета Ђорђевић бринула о здрављу, макар тако што је на рехабилитацију и лечење често одлазила у српске бање. Подаци о боравку у Рибарској и Врњачкој бањи, као и лечилишту у околини Младеновца (вероватно простор касније Селтерс бање),³⁵ смештају, начину на који је организован процес опоравка (пријем, одређивање врсте терапије, могућност продужетка лечења, исхрана, смештај и слично) драгоцене су информације, не само за историју места и основну делатност, већ и у контексту шире слике о здравственим приликама у Србији крајем 19. века. Нарочито би могле бити од користи за допуну сазнања о бањи у Младеновцу јер, иако из перспективе корисника, потичу из првих година њеног оснивања, пружајући сасвим сведене податке о квалитету воде, првим опремљеним просторима за купање, начину употребе, финансијским оквирима, укусу лековите воде за пиће и слично (*Вода је млака, готово ладна, направљене су две каде са шупама, плаћа се по грош купање. И пијемо ову воду, она је гвожђана вода и слана, доста јој је укус на будимску воду. Да се купам док је лепо време, па како бог да*).³⁶

према датумима (претходно је написано 19. новембра, а наредно 2. децембра).

34 ТЂ Р6264/218/29.

35 ТЂ Р6264/218/3, 4, 5.

36 ТЂ Р6264/218/24.

Преписка је важан извор сведочења о путовањима, у циљу лечења, одмора, образовања. Осим регистра простора на којима бораве чланови породице у периодима одређеним оквиром проучаваног корпуса (Ниш, Београд, Загреб, Абација, Минхен, Праг, Париз итд), она пружа увид у разне аспекте: превозна средства, однос према напуштању куће и боравку на другим просторима, савладавање простора као увод у повезивање са члановима породице, однос према упознавању нових предела и људи и друго. Иако су пасажери са овом тематиком доминантно веома сажети, слику допуњују миниретроспективе садржаја у претходним писмима. У једном од писама Ј. Ђорђевић користи прилику да у тему уведе похвале сину: [...] *радујем се мили мој сине што ћеш видети крајеве које не би могло скоро видети и посетити, а свуда имаши своји људи и пријатеља, и непознати твоји имаће шта код мога милог сина видети, и по персони и по науци* (216/30).

Извештаји са путовања понекад садрже сведочења о историјским догађајима, локалног и општег значаја, какав је нпр. опис спровођења смртне казне над Јевгенијом Илић у Прокупљу 1898. године (понашање осуђенице, њених саучесника, однос посматрача као групе и истицање личне етичке перспективе). Ј. Ђорђевић извештава сина и о догађајима важним за историју краја, нарочито оним који се односе на догађаје у школству (осврт на једну од честих побуна ђака Учитељске школе у Алексинцу садржи податке о извору информација (колега Мирковић), актерима (поп Ђока и фамулус, ђаци), типу информација (гласине).

Формалне карактеристике преписке, али и подаци које нуде аутори писама такође сведоче о историји поштанског саобраћаја: коришћење телеграма, слање писама или фотографија *на реџепис* (вероватно се односи на препоручене поштом), гужва у пошти због слања новогодишњих честитки и друго.

Занимљива је и слика коју преписка нуди о положају жене. Узрокована различитим факторима, а манифестована (не само) у јавном мњењу, менталитету или предрасудама, већ је правно конституисана и заштићена,³⁷ полна дискриминација се запажа макар у основним елементима који су се тицали радне сфере. Нити једна жена у широј и ужој породици Ђорђевић нема запослење, макар се о њему ни на

37 В. Симић, *Свет детета и његова слика у српској уметности 19. века*, Приватни живот код Срба у 19. веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд, 2006, 137.

који начин не говори у писмима. Мајчини осврти на живот удате кћери тичу се њене ангажованости у кући и око деце (за разлику од зета, који дане проводи на радном месту), њена путовања су повезана са посетом родитељској кући, а уже, околном лечилишту. Ј. Ђорђевић је такође окренута породичној сфери, без запослења и без прихода (што јој, ипак, не одузима статус личности од које много тога у породици зависи). Често ван куће, у гостима код сестре, а и у самој кући, она као да одступа од стереотипа о жени у кухињи. Међутим, иако о пословима у кући реферише као о онима који припадају Јови (који је слуга), она је и себи и другима та која о свему брине и без које је тешко. Упркос томе, не може се рећи да у писмима Ј. Ђорђевић има трагова осећању усамљености, угрожености, повређености. Њен друштвени живот, иако не подразумева учешће у јавном животу, никако се не може назвати усамљеничким. Често је у друштву својих рођака, духовних сродника, пријатељица (међу којима се најчешће помиње Љубица Шевић, супруга Симе Шевића, инспектора Дирекције српских железница, приврженог пријатеља Тихомира Ђорђевића).

Ни о осталим женама из окружења (осим о госпођици Даринки, која има службу у Алексинцу,³⁸ а у Београду је у контактима са Тихомиром) не говори се као о онима које су пословно ангажоване. Чини се да је и њихово образовање мање важно од образовања мушких чланова породице. Томе сведочи чињеница да родитељи прекидају Драгино школовање на годину дана јер је мајци потребна помоћ у неговању болесног мужа. Нити један од браће није у том смислу ометен. Драгина жртва је тим израженија, иако је браћа цене и с пијететом говоре о њеним ангажовањима и извештајима које им подноси о очевом стању.

Закључак

Проучавање преписке са позиција различитих теоријско-методолошких основа отвара разноврсне увиде у приватну сферу, која не подразумева само свет пошиљаоца, већ захвата приватно (и јавно) других, у зависности од окружења, а нарочито особе која је адресант.

38 За идентификацију ове особе била би потребна допунска архивска истраживања. Могуће је да се ради о Даринки Ненадовић, учитељици која је у Алексиначкој гимназији предавала женски рад (КШКС, 1890, 52).

Лична сведочења обухватају догађаје, емоције, доживљаје, али, ма колико примарно припадала приватном и интимном, она сведоче о ширем социјалном, историјском, политичком и културном контексту. Говор о времену које је оквир таквим сведочењима значајан је извор за проучавање бројних његових слојева, самим тим и грађа за различите научне области. Преписка из анализираног корпуса показује своје потенцијале, нарочито у питању области историје приватног живота, биографије, а пре свега проучавања писма као особеног жанра на граници документарног.

Биографија Тихомира Р. Ђорђевића, фолклористе и етнографа, најпотпунија је у изворима које су састављале његове најближе сроднице, сестричине Даница и Љубица Јанковић. Проучавање преписке омогућава не само идентификацију мање познатих детаља о њему, његовој породици и пријатељима, већ и стварање динамичније слике о његовом животу (приватном и јавном), као и различитим аспектима времена и простора у српском друштву с краја 19. и прве половине 20. века.

DURING THE FIRST OTTOMAN WAR – FAMILY CORRESPONDENCE AS A SOURCE FOR SUPPLEMENTING THE BIOGRAPHY OF TIHOMIR R. ĐORĐEVIĆ

Summary:

The legacy of Tihomir R. Đorđević, together with the legacy of the Janković sisters – preserved as special collections within the National Library of Serbia – represents a significant yet still insufficiently researched source base for confirming and expanding both established and newly discovered data on the life and work of Tihomir R. Đorđević. Of particular importance is the exceptionally extensive body of correspondence, only partially and incompletely processed, comprising over six thousand letters and nearly nine thousand sheets.

Building on the results of previous research into this corpus, and taking into account that each study has contributed to the identification and presentation of new biographical data on Đorđević – as well as to a more precise understanding of the cultural history of Serbia in the late nineteenth and the first half of the twentieth century – this paper presents the findings of research on the corpus of family correspondence among members of the Đorđević family (Radosav and Jelisaveta Đorđević; Borka and Draginja Đorđević, later Janković; as well as letters written by T. R. Đorđević himself). The research corpus also includes additional manuscript materials related to the life of the Đorđević family.

In addition to the standard archival description of the material (inventory data, internal systematization, localization, and chronological framing), this study incorporates an analytical approach focused on themes, stylistic features, and naming practices, with particular attention given to data that complement and/or correct information found in previous relevant biographies – especially those shedding light on aspects of private life in Serbia at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries.

Examining correspondence from various theoretical and methodological perspectives opens up multiple insights into the private sphere, encompassing not only the world of the sender but also the private (and public) lives of others, shaped by the broader social environment and, in particular, by the relationship with the addressee. Such personal testimonies include events, emotions, and experiences; however, despite their primarily intimate and private character, they also reflect a wider social, historical, political, and cultural context. The temporal discourse embedded in these testimonies represents an important source for studying its many layers and thus constitutes valuable material for multiple scholarly disciplines. The analyzed corpus of correspondence clearly demonstrates its research potential, particularly in the fields of the history of private life, biography, and, above all, the study of letters as a distinct genre at the intersection of documentary and literary forms.